

Ramon Lull i Xavier Zubiri: dues visions convergens del cristianisme com a plenitud de l'experiència teològica

Xavier Calpe Melendres, OFM
Pontificia Università Antonianum, Roma

7. REFERÈNCIES A RAMON LLULL EN L'OBRA DE ZUBIRI

En tota l'obra de Xavier Zubiri fins ara publicada, només es troben tres referències explícites a «Raimundo Lulio».¹ En un article publicat a la revista *Estudios franciscanos* hem fet una anàlisi de dues d'aquestes tres referències.² En elles, Zubiri parla de la relació de continuïtat que un bon nombre de lul·listes pensen que existeix entre la lògica combinatòria lul·liana i la leibniziana. Zubiri, en la seva tesi doctoral del 1923, titulada *Ensayo de una teoría fenomenológica del juicio*, parlant de la lògica simbòlica de Leibniz i dels seus esforços per tal de donar a la teoria del judici tot el caràcter d'un càlcul matemàtic, diu:

No seré yo quien niegue valor a esta audaz concepción perseguida con anhelo desde Leibniz y quizá desde Raimundo Lulio; tiene la indiscutible ventaja de sistematizar rigurosamente esta difícil parte de la Lógica.³

Zubiri torna a fer al·lusió a aquesta mateixa qüestió a *Los problemas fundamentales de la metafísica occidental*, un curs privat impartit a Madrid l'any 1969:

Todavía Leibniz creó otras ciencias, por ejemplo, la idea de una lógica matemática. Descubrió la cuarta figura del silogismo, que hasta entonces no tenía lugar

1 La *Fundación Xavier Zubiri* ha anat publicant des del 1983, any de la mort del filòsof, tot un seguit d'escrits inèdits, per la qual cosa no podem descartar que entre els papers encara no publicats es trobin altres referències a Ramon Lull.

2 MUZZI, Sara i CALPE, Xavier (2016). «Ramon Lull visto por Xavier Zubiri: el Ars Magna como lógica espiritual y como método de misión». *Estudios franciscanos. Volumen homenaje al Beato Ramon Lull en el VII centenario de su muerte (1316-2016)*, vol. 117, núm. 461, pàg. 543-586.

3 ZUBIRI, Xavier (1995). *Primeros escritos (1921-1926)*. Madrid: Alianza, pàg. 325.

dentro de la lògica, y creó la idea de esa *ars combinatoria*; quizá los eruditos digan que venía rodando desde los tiempos de Raimundo Lulio, pero sólo adquirió cuerpo con Leibniz.⁴

En la ponència feta al Simposi de Mallorca vàrem parlar d'aquestes dues referències, però en l'article esmentat fem un estudi més aprofundit d'aquesta problemàtica a partir de les opinions que tant a favor com en contra han expressat lullistes i no lullistes sobre aquest nexa entre la lògica lulliana i la leibniziana. Nosaltres farem aquí alguna referència a aquesta problemàtica, però remetem als interessats a l'article citat, on es parla també del coneixement que tenia Zubiri de l'obra lulliana i dels llibres que sobre Llull s'han trobat a la seva biblioteca personal.⁵

La tercera referència a Ramon Llull la va fer Zubiri l'any 1971 en una conferència pronunciada a la seu madrilenya de la Sociedad de Estudios y Publicaciones del Banco Urquijo, amb motiu de la commemoració del centenari del naixement de l'insigne arabista i orientalista Miguel Asín Palacios. Diu Zubiri que va ser Asín Palacios qui va descobrir en Abenmasarra de Còrdova els orígens de la filosofia hispano-musulmana en el segle IX. Aquesta filosofia, continua dient Zubiri, és en realitat una teologia «pseudo-empedoclea» expressada en idees de Plotí i adaptada a la fe islàmica. És en aquest context on Zubiri fa referència a Ramon Llull:

Pero lo que en Plotino fue casi marginal pasa a ser en Abenmasarra una idea central: la idea de que la materia prima de Aristóteles tiene una actualidad positiva propia, y que Dios ha creado una estricta materia prima espiritual. Esta idea hizo fortuna en la teología cristiana. Corre por Gundisalvo, Guillermo de Auvernia, Alejandro de Hales, San Buenaventura, Duns Escoto, Roger Bacon y Raimundo Lulio.⁶

La menció de Llull té més relació amb el tema que ens ocupa, ja que Zubiri presenta en aquesta conferència el pensament d'Abenmasarra com una mos-

4 ZUBIRI, Xavier (1994). *Los problemas fundamentales de la metafísica occidental*. Madrid: Alianza, pàg. 172.

5 Cf. Internet: www.zubiri.net/buscarBZX.html. La biblioteca personal de Zubiri, juntament amb altres llibres procedents del fons d'Américo Castro, fou catalogada per Germán Marquinez Argote seguint el format bibliogràfic de la Base de Dades Soledad Sonora (BDSS), elaborat per Jordi Corominas i Joan Albert Vicens per a la seva biografia de Zubiri.

6 ZUBIRI, Xavier (2006). *Escritos menores (1953-1983)*. Madrid: Alianza. «Commemoración de Miguel Asín Palacios», pàg. 251.

tra més de la influència del pensament islàmic en la teologia cristiana. Per això diu Zubiri que:

El Islam no es sólo un eslabón entre Grecia y el Occidente europeo [...]. Es una fase de nuestro propio dinamismo pensante. Y por esto, al discutir los problemas deben discutirse las opiniones de los árabes con la misma positividad con que se discute a los estoicos, a los neoplatónicos, o a tantos teólogos y filósofos cristianos de la Edad Media.⁷

Sabem que Ramon Llull va aprendre l'àrab i va estudiar el pensament islàmic i la mística sufi. De fet, bona part dels seus esforços d'adreçaven a la versió dels musulmans a la fe cristiana. En concret, sabem que coneixia bé el pensament d'Algatzell perquè la primera obra que va escriure el Doctor Il·luminat va ser la *Lògica del Gatzell*, obra escrita en àrab, traduïda després al llatí amb el títol de *Compendium Logicae Algazelis*, i més tard al català en rima. L'original àrab no s'ha conservat.

2. SEMBLANCES I DIFERÈNCIES ENTRE LA BASE DE L'ART LULLIANA I EL PLANTEJAMENT ZUBIRIÀ

Ramon Llull, com és sabut, també volia convèncer els jueus i més tard els tàrtars de la superioritat de la fe cristiana. En el *Liber tartari*, Llull ens presenta un tàrtar que, coneixent la filosofia, ha deixat de creure que el destí és escrit en els astres. El problema és que no té una *lleï revelada*. Per això el tàrtar, com el gentil del *Llibre del gentil e dels tres savis*, vol conèixer la llei mosaica, la musulmana i la cristiana.

Respecte dels jueus i musulmans que ja coneixen la filosofia i la lògica d'Aristòtil, diu Llull que per convertir-los només s'han d'utilitzar raons necessàries. Llull s'adona que el sistema habitual de disputar sobre el sentit dels textos sagrats es fa inacabable i no porta enlloc. Per això l'*Ars lulliana* presenta les veritats cristianes amb arguments racionals que Llull anomena, com hem dit, raons necessàries o raons demostratives. Tal com diu Umberto Eco, en Llull:

Es importante su lugar de nacimiento, Mallorca, encrucijada en la época de las tres culturas, cristiana, islámica y judía [...]. Esto explica el proyecto de su *Ars*

7 ZUBIRI, Xavier (2006). *Escritos menores, op. cit.*, pàg. 265.

magna como sistema de lengua filosófica perfecta mediante la cual se podrá convertir a los infieles. Esta lengua pretende ser universal, porque universal es la combinatoria matemática que articula su plano de la expresión, y universal también el sistema de ideas comunes a todos los pueblos que Lull elabora en el plano del contenido.⁸

És important també el que diu Eco una mica més endavant en el seu llibre. La cita és llarga, però crec que val la pena reproduir-la íntegrament per després comparar l'*Ars* lulliana amb el plantejament de Zubiri en relació amb el que ell entén que és el problema filosòfic de la història de les religions:

En el *Compendium artis demonstrative (De fine hujus libri)* Lull dice explícitament que ha tomado de los árabes los términos del *Ars*. Lull buscaba las nociones elementales y primarias que fuesen comunes también a los infieles, y esto explica por qué sus principios absolutos se reducen finalmente a nueve, el décimo (marcado como A) queda excluido de la combinatoria porque representa la Perfección y la Unidad divina. Nos seduciría la idea de poder reconocer en esta serie las diez señas cabalísticas, pero Platzeck observa que una lista análoga de dignidades se podría encontrar en el Corán. Yates creyó poder identificar una fuente directa en el pensamiento de Juan Escoto Eriúgena, pero Lull podría hallar listas análogas en otros textos del neoplatonismo medieval, así como en los comentarios al pseudo-Dionisio, en la tradición agustiniana y en la doctrina medieval de las propiedades trascendentales del ser.⁹

Lull crea, doncs, amb l'*Ars magna* el que Todisco anomena l'espai teorètic comú que fa possible el diàleg i la convivència entre les diferents cultures i religions, afegint al que ha dit abans Umberto Eco que la base de l'*Ars* està pensada per Lull en funció de la idea bíblica d'un Déu creador que expressa plenament la seva divina grandesa en el misteri trinitari reflectit en totes les seves obres.¹⁰

⁸ Eco, Umberto (2015). *La búsqueda de la lengua perfecta*. Barcelona: Crítica, pàg. 55 (la primera edició d'aquest llibre és del novembre de 1994).

⁹ Eco, Umberto (2015). *La búsqueda de la lengua perfecta*, op. cit., pàg. 65-66.

¹⁰ Cf. Todisco, Orlando (2012). *La libertà, fondamento della verità: Ermeneutica francescana del pensare occidentale*. Padova: Edizioni Messaggero, pàg. 506: «La costruzione dell'impianto scientifico lulliano è funzionale all'idea biblica di Dio, creatore libero e liberale [...] Lullo è sovraffatto dalla divina grandezza, espressa in modo plenario nel mistero trinitario, in modo progressivo e intenso in quell'insieme di opere, naturali e sovranaturali —creazione del mondo e sua redenzione— che ben compendiano la sua passione per il mondo e per l'uomo».

Zubiri també cerca les nocions elementals i primàries que són comunes a tots els infidels i arriba a identificar quinze característiques que per a ell constitueixen l'estructura subjacent a totes les religions. Aquestes característiques són, segons Zubiri, *poderosidades reales* que es manifesten de les quinze maneres següents:

- 1) Trátase de un poder que se nos presenta ante todo como el poder de lo alto, el *altísimo*; 2) Es además un poder del tiempo como mensura viva de la realidad;
- 3) Es un poder de separación de formas; 4) Es un poder de organización, sobre todo de la vida; 6) Es un poder del futuro; 7) Es un poder no sólo de la realidad material sino también intelectual del hombre; 8) Es el poder de la intimidad personal que vincula a los hombres en familias, tribus y naciones; 9) Es el poder que lo llena todo, lo mismo en el espacio que en el tiempo; 10) Es el poder que se cierne sobre la vida y sobre la muerte; 11) Es el poder que dirige la vida social; 12) Es el poder que se llama destino; 13) Es el poder que rige la justeza y la estructura cosmo-moral del universo; 14) Es el poder sacralizante; 15) Es el poder perdurante.¹¹

Aquestes quinze *poderosidades reales* les ha anat descobrint l'ésser humà al llarg de la història, i per això diu Zubiri que són «una magna experiencia histórica de la deidad, esto es, de las cosas reales como sede y vehículo de Dios como poder».¹² La *deidad*, per tant, no és Déu. Zubiri aclareix aquesta diferència quan ens diu:

Es menester disociar el carácter puro y simple de la deidad —que el hombre va descubriendo penosamente a lo largo de la historia, que ha ido enriqueciendo y que nunca estamos seguros de que haya agotado de descubrir en todas sus dimensiones— de la sustantivación de algunos de estos caracteres de la deidad en otras tantas divinidades o la adscripción de todos ellos a un Dios trascendente.¹³

Creiem que en la figura A de l'*Ars* lulliana, que està dedicada a Déu, es poden reconèixer alguns dels caràcters de la deïtat esmentats per Zubiri. En la primera formulació de l'Art, en la coneguda com *etapa quaternària*, «Lull aplega setze principis, també anomenats dignitats o virtuts o atributs o propietats o

¹¹ Zubiri, Xavier (2007). *El hombre y Dios*. Madrid: Alianza, pàg. 90.

¹² *Ibid.*, pàg. 157.

¹³ Zubiri, Xavier (1993). *El problema filosófico de la historia de las religiones*. Madrid: Alianza, pàg. 51.

raons divines». ¹⁴ Recordem la llista per comparar-la amb les quinze *poderosidades* de Zubiri: Bondat, Magnitud, Eternitat, Potestat, Saviesa, Voluntat, Virtut, Veritat, Glòria, Perfecció, Justícia, Llarguesa, Misericòrdia, Humilitat, Domini i Pacència.

Com veiem, hi ha diferències i similituds entre elles. Per exemple, l'Eternitat, tercer atribut en Llull, seria el *poder perdurante* (quinzena *poderosidad* en Zubiri). La Magnitud es podria posar en relació amb el *poder de lo alto* si tenim en compte que Zubiri, quan el descriu, diu:

Ese poder transcendente es un poder no solamente altísimo, sino además grandioso. Es cierto que muchas veces —la mayoría de ellas en el politeísmo— el hombre ha ido adscribiendo esa grandiosidad a meteoros, al trueno o al rayo. Poco importa para el caso. La grandiosidad de la transcendencia del poder de la deidad es una conquista inexorable, imborrable del poder de la mente humana. ¹⁵

També la Magnitud creiem que té relació amb el *poder que lo llena todo* (novena *poderosidad*), perquè, com diu Zubiri, ho omple tot:

No simplemente en el sentido de espacio físico, sino en un sentido mucho más hondo de llenarlo todo. El cristianismo habla precisamente de la inmensidad de Dios. Los iraníes lo llamaron *Zwasa*, que es justamente el espacio. Recuérdese que sin este carácter especial a que aquí aludo, todavía hay resonancias de esta concepción nada menos que en el propio Newton, que llamaba al espacio el sensorio divino. ¹⁶

Aquesta relació entre la Magnitud i la immensitat de Déu i l'espai infinit la trobem en la mateixa definició que dona Ramon Llull en la *Lectura compendiosa super Artem inveniendi veritatem*: «Magnitud és un ens pel qual la Bondat, la Magnitud, la Duració, etc., són grans i encerclen totes les extremitats de l'Ésser». ¹⁷

La descripció de Zubiri també és important perquè mostra com un d'aquests atributs —en aquest cas, la Magnitud, entesa com grandiositat o immensitat— és, com hem dit abans, un exemple de «la sustantivació de alguns de estos

¹⁴ VILLALBA, Pere (2015). *Ramon Llull, escriptor i filòsof de la diferència*. Barcelona: Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, pàg. 122.

¹⁵ ZUBIRI, Xavier (1993). *El problema filosòfic...*, op. cit., pàg. 46.

¹⁶ *Ibid.*, pàg. 50.

¹⁷ VILLALBA, Pere (2015). *Ramon Llull, escriptor...*, op. cit., pàg. 126.

caracteres de la deidad en otras tantas divinidades o la adscripción de todos ellos a un Dios transcendente». I això també ens fa veure que l'Art lul·liana, com hem vist que deia Eco, té com a fonts d'inspiració els noms i atributs d'Al·là, potser també les deu sefirots de la càbala jueva i, sens dubte, com assenyalava Todisco, una base bíblica i trinitària. Però vull tornar a remarcar una cosa que crec molt destament que pot ajudar a entendre millor els orígens i el sentit de l'Art lul·liana, sempre motiu de controvèrsia pel fet que Llull no va deixar constància dels llibres que va llegir durant els seus anys de formació abans d'escriure l'*Ars compendiosa inveniendi veritatem*.

Hem vist que deia Eco que llistes anàlogues de dignitats es poden trobar en l'Alcorà, en textos del neoplatonisme medieval, en la tradició agustiniana i en la doctrina medieval de les propietats transcendents de l'ésser. Hi ha un cert acord en que aquestes són les fonts que Llull va conèixer i que van inspirar l'Art. Fins i tot és molt probable que, com diu Eco, la reducció de les dignitats de setze a nou es va produir perquè Llull va veure que aquestes nou eren les nocions elementals i primàries més comunes a tots els infidels, la qual cosa les convertia en les més adients per establir un diàleg amb ells per mirar de convertir-los. Tot això crec que és veritat, però el que s'hauria de destacar més en el context interreligiós actual és, al meu entendre, que les dignitats lul·lianes, pensades en un context monoteista que també té en compte els gentils, tenen el seu fonament en les *poderosidades reales* que Zubiri i altres estudiosos de la filosofia de les religions han posat de manifest. I aquestes *poderosidades*, segons Zubiri, no són només les quinze que hem vist. Com diu Zubiri:

La lista podría y debería prolongarse mucho más. Pero basta con lo dicho para mostrar cómo independientemente de la concepción de los dioses, que subyace a estos rasgos, constituyen unitariamente tomados la fisonomía compleja del *poder real* de los dioses. ¹⁸

Ja hem dit abans que, segons Zubiri, l'home ha anat descobrint aquestes *poderosidades* al llarg de la història i que «nunca estamos seguros de que las haya agotado de descubrir en todas sus dimensiones». ¹⁹ La reducció de les dignitats a nou podia ser important per a Llull de cara a la seva missió de conversió dels infidels, però que siguin nou, deu, quinze, setze o més, creiem que no és l'essen-

¹⁸ ZUBIRI, Xavier (2007). *El hombre y Dios*, op. cit., pàg. 91.

¹⁹ ZUBIRI, Xavier (1993). *El problema filosòfic...*, op. cit., pàg. 50.

cial. Com diu Todisco, l'art combinatoria lul·liana és un òptim recurs per a disciplinar l'incontenible riquesa del Déu i tri, creador i redemptor del món. Llull vol ordenar i connectar tota aquesta riquesa en un quadre accessible a la nostra intel·ligència fràgil i discursiva, i per això proposa uns principis dels quals es pugui deduir l'existència i l'actual configuració del món, la Revelació, l'encarnació del Logos i la seva mort a la Creu.²⁰ Tenir en compte això evitaria crítiques a l'Art lul·liana com aquesta que va fer Umberto Eco:

En realidad, a pesar del esfuerzo por recoger sugerencias de las religiones no cristianas y no europeas, la desesperada empresa de Llull fracasa (y la leyenda de su suplicio sanciona este fracaso) a causa de su inconsciente etnocentrismo, porque el universo del contenido del que quiere hablar es el producto de una organización del mundo realizada por la tradición cristiana occidental. Y como tal ha permanecido, a pesar de que Llull traducía los resultados de su *Ars* al árabe o al hebreo.²¹

A l'article escrit amb Sara Muzzi, ja citat, responem a aquesta crítica d'Umberto Eco fent referència al diàleg interreligiós propiciat per l'anomenat *esperit d'Assís*, fruit de les trobades per la pau celebrades a Assís i altres ciutats des del 1986. Aquí volem afegir que l'etnocentrisme que Eco denuncia se supera, com diu Todisco, veient en l'Art combinatoria lul·liana un intent, obert i no excloent, d'ordenar i de connectar la riquesa inabastable de les realitats naturals i sobrenaturals.

També varem dir en aquell mateix article que Leibniz, seguint la tradició atomista i pitagòrica, busca els elements o qualitat primàries més simples per tal d'elaborar un diccionari que li permeti conèixer tota la realitat a partir de les combinacions d'aquests elements. Llull també utilitza lletres i figures. Per això, com diu Villalba: «Leibniz troba en Ramon Llull l'orientació: principis fonamentals, regles combinatories, cercles que ho faciliten i lletres plenes de significació».²² El problema, com continua dient Villalba, és que Leibniz pensa que:

20 Cf. Todisco, Orlando (2012). *La libertà, fondamento della verità...*, op. cit., p. 506: «Il meccanismo logico o l'arte combinatoria rappresenta un ottimo espediente per disciplinare l'incontenibile ricchezza del Dio uno e trino, creatore e redentore del mondo. Da quali principi dedurre non solo l'esistenza ma anche l'attuale configurazione del mondo? Da quali principi far scaturire la Rivelazione? E a quale principio collegare l'incarnazione del Logos e la sua morte in Croce? La costruzione dell'impianto scientifico luliano è funzionale all'idea biblica di Dio, creatore libero e liberale, e alle sue opere, da ordinare e collegare in un quadro accessibile alla nostra intelligenza, fragile e discorsiva».

21 Eco, Umberto (2015). *La bisbetta de la lengua perfecta*, op. cit., pàg. 68.

22 VILLALBA, Pere (2015). *Ramon Llull, escriptor...*, op. cit., pàg. 521.

El mètode lul·lià serveix més aviat per discutir que per oferir una ciència veritable. El nombre de nou atributs divins o principis absoluts i els nou principis relatius, en correspondència amb el nombre nou de les virtuts i vicis, així com les nou regles qüestionals i els nou subjectes, és quelcom arbitrari, i proposa una nova concepció, la de cercar termes irreductibles, és a dir, un nou llenguatge simbòlic i unes regles més simples: procediment matemàtic alliberat de tota possible càrrega ideològica, per arribar, en definitiva, al càlcul infinitesimal representat per signes i operacions que no tenen res a veure amb l'aritmètica.²³

Ja hem explicat abans els motius que podia tenir Llull per reduir a nou el número de principis absoluts. Leibniz, com acabem de veure, considera que això és «quelcom arbitrari». A més, Leibniz, com diu Eco:

Hace la reflexión obvia de que Llull no agota todas las posibilidades del arte combinatorio, y se pregunta qué sucedería con las disposiciones o variaciones de orden, que son evidentemente más numerosas. Nosotros sabemos la respuesta: Llull no sólo había limitado el número de los términos, sino que estaba dispuesto incluso a rechazar muchas combinaciones que dieran lugar a proposiciones falsas, por razones teológico-retóricas. Leibniz, en cambio, está interesado en una *lógica inventiva*, cuyo juego combinatorio pueda generar proposiciones todavía desconocidas.²⁴

Més tard, el descobriment del càlcul infinitesimal portarà Leibniz a pensar que no existeixen els elements primaris o primitius més simples que buscava, i llavors decidirà d'utilitzar conceptes tinguts per més generals, però que es poden considerar primers en l'àmbit del càlcul que es vol realitzar.

Ara no és moment de repetir tot el que varem dir en l'article esmentat sobre les diferències entre l'art combinatoria lul·liana i la de Leibniz. Només recordarem un passatge que resumeix la problemàtica i que ens servirà per enllaçar amb la qüestió de la demostració de la Trinitat i de l'Encarnació:

Frente a estas críticas de Leibniz queremos decir, con Todisco, que el *Ars luliana* no es una máquina que, activando algunas premisas, genera todas las posibles conclusiones [...] El *Arte luliano* no lleva al descubrimiento de nuevas estructuras, sino que, como dice Todisco, su función es la de organizar y desplegar aquellas verdades que ya son compartidas para que se aprecie su lógica y su vigor;

23 VILLALBA, Pere (2015). *Ramon Llull, escriptor...*, op. cit., pàg. 521.

24 Eco, Umberto (2015). *La bisbetta de la lengua perfecta*, op. cit., pàg. 232.

abriendo la posibilidad de establecer nuevas conexiones con otros árboles de ciencia que acrecienten nuestro saber de un modo orgánico y no meramente mecánico. Ha sido, sin embargo, el carácter mecánico del Ars luliano el que ha ejercido un gran poder de fascinación sobre la modernidad en cuanto reduce el saber a cálculo mediante, como hemos dicho, unos pocos principios simples y elementales organizados a modo de una gran enciclopedia del saber. El problema está, según Todisco, en que para la modernidad este saber basado en el cálculo y la cuantificación adquiere un carácter «potestativo» destinado a confirmar la centralidad del yo pensante que conoce para dominar. De ahí que, como hemos visto, pensadores como Descartes y Leibniz hayan señalado lo que ellos consideraran insuficiencias del sistema luliano respecto al proyecto de *mathesis universalis* que la modernidad se propone. Por eso piensa Todisco que es bueno recordar que el sistema luliano tiene como base la idea bíblica de Dios, que ha creado libremente unas obras que el Arte sólo pretende ordenar y conectar en un cuadro accesible a nuestra inteligencia, que es frágil y discursiva.²⁵

3. LES DEMOSTRACIONS LULLIANES EXPLIQUEN ELS MISTERIS DE LA FE SENSE ESCOTAR-LOS

Llull creu, doncs, que tot el que existeix és expressió de la suprema llibertat de la voluntat divina i, com Déu és també intel·ligència infinita, fa les coses seguint un ordre que ell mateix ha establert i que fa que el món sigui intel·ligible, la qual cosa no vol dir que el món sigui per a nosaltres totalment comprensible. El món, com ja hem dit, presenta una riquesa inabastable per a l'home i, com assenyalen Batalla i Fidora, «Llull no manté pas que la raó esgoti els misteris de la fe».²⁶ Bona prova d'això és la resposta que dona la Fe a l'Enteniment quan aquella, la Fe, li diu que no pot entendre la Trinitat per mitjà de raons necessàries, perquè aleshores allò finit entendria allò que és infinit, la qual cosa repugna a la raó:

Digué l'Enteniment: Fe, germana meva, no m'enujo amb tu, només et dic la veritat. Em sap greu que la gent no em faci servir més sovint per tal d'assolir la

²⁵ MUTZI, Sara i CALPE, Xavier (2016). «Ramon Llull visto por Xavier Zubiri...», *op. cit.*, pàg. 558-559.

²⁶ LLULL, Ramon (2011). *Disputa entre la Fe i l'Enteniment*. Introducció i notes de Josep Batalla i Alexander Fidora. Santa Coloma de Queralt: Obrador Edèndum - Brepols - Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili, pàg. 59.

profunditat que jo li podria donar. Pel que fa a la teva posició, la meva resposta és que admeto això que dius de la incomprendibilitat de la Trinitat divina i de la meva finitud. Preciso, però, que si dispo de raons necessàries sobre la Trinitat divina això no vol dir pas que la compregui, sinó tan sols que l'aprehenc.²⁷

Diuen Batalla i Fidora que aquesta distinció entre aprehensió i comprensió l'adapta Llull seguint la terminologia escolàstica, on l'*aprehensio* designa un coneixement parcial o finit, mentre que la *comprehensio* copsa íntegrament l'essència de l'objecte.²⁸ Tenir en compte això és especialment important, atès que, com creiem que ha vist bé Todisco, amb la modernitat la raó ja no està subordinada a la revelació, d'aquí que l'interès que el pensament de Llull suscita en Nicolau de Cusa, Giordano Bruno i Leibniz, tot respectant l'estructura de l'Art luliana, com hem vist en el cas de Leibniz, es dona, però, en una direcció del pensament occidental que ja no està centrat com en Llull en l'inabastable grandesa de Déu, sinó en la racionalitat objectiva del món per tal de controlar-lo millor.²⁹

Per això també diu Todisco que mentre l'Ars leibniziana mostra el caràcter racional de les veritats cristianes perquè aquestes no siguin rebutjades en nom de la raó, en l'Ars luliana el fet que aquestes veritats no siguin totalment comprensibles no mortifica, sinó que dilata els espais del pensar i del viure. Leibniz això no ho veu perquè no distingeix entre aprehensió i comprensió, i des de la seva visió racionalista critica els teòlegs escolàstics que han condemnat Llull per voler demostrar la Trinitat mitjançant la filosofia.³⁰ Nosaltres, si tenim en compte la distinció entre aprehensió i comprensió que no fa Leibniz, podem dir que aquesta crítica dels escolàstics no s'ajusta a la veritat si per «demostrar

²⁷ LLULL, Ramon (2011). *Disputa entre...*, *op. cit.*, pàg. 95. La frase final de l'original llatí diu: «Sed dico, quod si de divina trinitate habeo aliquas rationes necessarias, non sequitur, quod sim comprehensor, sed tantum modo apprehensor».

²⁸ Cf. LLULL, Ramon (2011). *Disputa entre...*, *op. cit.*, pàg. 59. Fidora, en la nota no d'aquesta pàgina, diu que aquesta distinció es troba, per exemple, a BONAVENTURA. *Commentaria in libros Sententiarum*, lib. 2, d. 3, pars 1, a. un. Concl., i: «Cognitio per apprehensionem consistit in manifestatione veritatis rei cognitae; cognitio vero comprehensionis consistit in inclusione totalitatis».

²⁹ Cf. Todisco, Orlando (2012). *La libertà, fondamento della verità...*, *op. cit.*, pàg. 517-518: «La subordinazione della ragione alla rivelazione, e non viceversa, con la modernità viene meno, anzi risulta capovolta. L'attenzione al pensiero di Lullo da parri di Cusano, Bruno e Leibniz, pur nel rispetto della struttura materiale della sua Ars inventiva veritatis, allude a un sostanziale cambiamento di rotta, che incide in modo rilevante sulla direzione del pensiero occidentale, non più centrato sull'inarrivabile grandezza di Dio, ma sulla razionalità oggettiva del mondo [...] per venire a capo e averne il controllo».

³⁰ Cf. Todisco, Orlando (2012). *La libertà, fondamento della verità...*, *op. cit.*, pàg. 512. Todisco observa que: «Per Leibniz dimostrare apriori equivale a disporre di elementi semplici e dunque a comprendere la cosa, oggetto della spiegazione, senza sporgenze».

racionalment» s'entén, com hem dit, esgotar, explicar totalment la Trinitat, amb la qual cosa deixaria de ser precisament un misteri que alimenta i dilata els espais de la raó. Ramon Llull, com hem vist, vol que la Fe escolti l'Enteniment. El divorci entre fe i raó, entre fe i ciència, només pot ser superat, com va dir Benet XVI a Ratisbona:

Si raó i fe es retroben unides d'una nova manera; si superem la limitació autodecretada de la raó a tot el que és verificable en l'experiment, i l'obrim novament en tota la seva amplitud. En aquest sentit, la teologia, no tan sols com a disciplina històrica i humanocientífica, sinó també com a teologia veritable i pròpia, és a dir, com a interrogant sobre la raó de la fe, ha de tenir el seu lloc a la universitat i en l'ampli diàleg de les ciències. Tan sols així esdevenim també capaços d'establir un veritable diàleg de les cultures i de les religions —un diàleg del qual tenim una necessitat urgent.³¹

4. LA DEMOSTRACIÓ DE LA TRINITAT I DEL CARÀCTER TRINITARI DE LA REALITAT

Ramon Llull vol donar raó de la seva fe en les veritats cristianes sense esgotar-les. Això vol dir que demostra que la Trinitat és *aprehensible*, encara que no sigui *compreensible* en el sentit que el mateix Llull explica en la resposta que hem vist que dona l'Enteniment a la Fe. I ho demostra partint del caràcter dinàmic de l'ésser. Diu Todisco que Llull comparteix aquest principi ontològic amb la filosofia moderna, i de manera especial amb Leibniz, però Llull, a diferència de la filosofia moderna, no limita aquest principi al que és verificable empíricament, com assenyalava Benet XVI. Llull diu que la dimensió dinàmica de l'ésser pertany també i de manera essencial a l'Ésser infinit. Això significa que les tres Persones de la Santíssima Trinitat i les dignitats divines són intrínsecament dinàmiques, actives.

L'ontologia dinàmica és en Llull una ontologia ternària perquè la Trinitat és la forma suprema de l'estructura triàdica constitutiva de totes les coses reals. Això implica que en tota cosa, creada o increada, trobem en forma potencial o actual una *acció*, un *agent* i el *producte* d'aquesta acció. El producte (dada) sempre implica un donar per un donant. Aquests *correlatius* expressen els di-

31 BENET XVI (2006). «Fe, raó i universitat. Records i reflexions». Aula Magna de la Universitat de Ratisbona. Dimarts, 12 de setembre de 2006. *Documents d'Església*, núm. 884, 15 de novembre de 2006. Cf. <http://parroquiasaria.free.fr/txtoclc.html>.

versos graus d'intel·lecció que es poden trobar en qualsevol realitat, i de manera eminent en Llull en la Trinitat i en els principis absoluts i relatius. Com diu Villalba, en el desplegament de la seva *Art*, Llull:

Detallará les dignitats divines o principis arquetípics —els mateixos de la Teologia musulmana— que aplicarà, amb forma correlativa a l'estil àrabic, als dogmes de la Trinitat i de l'Encarnació, font de discrepància amb els teòlegs musulmans.³²

El problema, diu Llull referint-se als musulmans, és:

Arès que vosaltres atribuïu aquests actes predits (intrínsecs i eterns) només a dues de les dignitats o raons divines, com ja veig, és a dir, a la Saviesa i a la Voluntat, és manifest a partir d'això que vosaltres deixeu ociositat en totes les altres raons divines, és a dir, la Bondat, la Magnitud, etc., i, per consegüent, poseu també desigualtat i discòrdia entre elles; la qual cosa no és possible.³³

Per això, pensa Llull que si els musulmans veiessin que no solament la Saviesa i la Voluntat són intrínsecament actives, sinó que també totes les altres raons divines ho són, aleshores entendrien el següent:

Pels actes substancials, intrínsecs i eterns de les esmentades dignitats, raons o atributs, acceptats amb Igualtat i Concordança, com escau, els cristians proven amb evidència que la Trinitat de persones està en una sola simplicitíssima essència i natura divina, és a dir, la del Pare, i del Fill i de l'Esperit Sant.³⁴

En efecte, la gran aportació de Llull creiem que és precisament haver copiat el dinamisme intrínsec i etern de totes les dignitats divines que es reflecteix en el dinamisme intrínsec i temporal de les coses creades. Aquest dinamisme també el trobem en Zubiri, que afirma que «las realidades son estructuras que “de-suyo-dan-de-sí”».³⁵ I no sols les realitats són estructures, sinó que també «la realidad como esencia es una estructura constitutiva, cuyos momentos y cuyos

32 VILLALBA, Pere (2015). *Ramon Llull, escriptor...*, op. cit., pàg. 248.

33 LLULL, Ramon (1980). *Vita coetanea*. Friburg: ROI, VII, núm. 26. Citat a VILLALBA, Pere (2015). *Ramon Llull, escriptor...*, op. cit., pàg. 248.

34 LLULL, Ramon (1980). *Vita coetanea*, op. cit., núm. 26.

35 ZUBIRI, Xavier (1989). *Estructura dinámica de la realidad*. Madrid: Alianza, pàg. v (Presentación).

ingredientes son activos y dinámicos por sí mismos».³⁶ I per això, els quinze atributs divins que Zubiri esmentava són *potestades*, és a dir, poders divins actius en les coses. En concret, veïem que el que Zubiri anomena *poder de lo alto* i el *poder que lo llena todo* (primera i novena «poderositats», respectivament), manifesten, per mitjà de les coses creades, la grandiositat i la immensitat de Déu. Creiem que això és el que vol expressar Lluïll quan diu que «els actes de la magnitud són el magnificatiu, el magnificable i el magnificat; i així mateix de totes les altres dignitats divines esmentades més amunt i de semblants».³⁷ Zubiri segurament diria que el magnificatiu «de-suyo-da-de-sí» el magnificable i el magnificat.

L'estratègia subjacent a les proves de la Trinitat que Lluïll utilitza en l'esmentada *Disputatio fidei et intellectus*, també es basa en la teoria dels correlatius, segons la qual, com hem dit, tot acte té una estructura ternària. Per tant, com observen Batalla i Fidora:

L'acte diví ha de tenir Déu mateix com a agent i com a resultat, la qual cosa explica que en Déu hi hagi tres persones [...] Així doncs, podem descobrir en Déu els tres moments de cada atribut diví: el component actiu, el component passiu i l'acció, la qual cosa, segons Lluïll, equival a dir: Pare, Fill i Esperit Sant.³⁸

En la mateixa línia pensem que es mou Zubiri quan diu:

En Dios, como realidad esencial constitutivamente activa, hay, además de las procepciones trinitarias, una procesión distinta: la procesión de producir la realidad, es decir, su propia Trinidad, su propia vida trinitaria *ad extra*, como distinta de Dios.³⁹

Zubiri destaca, com Lluïll, el caràcter actiu i vital de l'acte creador en tant que pertany a l'activitat en que Déu consisteix. I és la Trinitat la que crea. Diu Zubiri:

Dios no crea como si no fuera trino [...] La creación es una especie de movilización de la esencia divina para la procesión de criaturas *ad extra* del Padre por el Hijo en el Espíritu Santo. La creación tiene una estructura formalmente trinitaria.⁴⁰

36 ZUBIRI, Xavier (1989). *Estructura dinámica de la realidad*, op. cit., pàg. 327.

37 LLULL, Ramon (1980). *Vita coetanea*, op. cit., núm. 26.

38 LLULL, Ramon (2011). *Disputa entre...*, op. cit., pàg. 45.

39 ZUBIRI, Xavier (1997). *El problema teológico del hombre: Cristianismo*. Madrid: Alianza, pàg. 174.

40 *Ibid.*, pàg. 176-177.

Tota aquesta reflexió de Zubiri, de la qual només hem fet una petita síntesi, té com a finalitat mostrar que «do que la creación se propone y lo que ha querido Dios formalmente es la plasmación *ad extra* de su propia vida trinitaria».⁴¹ En Lluïll també es veu molt bé que Déu, per ser intrínsecament actiu, té una vida *ad intra* necessàriament trinitària que fa que les dignitats divines tinguin una estructura intrínsecament trinitària, estructura que es plasma lliurement *ad extra* en l'estructura també necessàriament trinitària de les coses creades.

Veïem, doncs, que tant Lluïll com Zubiri han volgut demostrar que l'estructura intrínsecament trinitària de la creació és fruit de l'acció d'un Déu u i tri, contribuint cadascú a la seva manera a esclarir la relació que Rahner estableix entre la Trinitat «econòmica» i la Trinitat «immanent». Tornarem després sobre el significat d'aquesta formulació rahneriana.

5. LA DEMOSTRACIÓ DE L'ENCARNACIÓ I DEL SEU CARÀCTER TRINITARI

Hem vist com Lluïll, «partint de la teoria dels correlatius i deixant de banda les analogies trinitàries, pretén haver demostrat positivament que en Déu hi ha necessàriament tres persones».⁴² Zubiri accepta les analogies trinitàries, però, com Lluïll, no vol fer dependre les seves demostracions de dades antropològiques o històriques. És per això que, en la seva reflexió sobre l'acció trinitària en la creació de l'home, proposa també una altra ruta:

No se trata aquí de buscar en el hombre una imagen de la Trinidad, cosa que sería perfectamente lícita. Esta ha sido la ruta que, sobre todo desde san Agustín ha seguido, colateralmente pero de una manera muy honda, la teología latina: es lo que se ha llamado la teoría psicológica de la Trinidad [...] Pero aquí no se trata de deducir las estructuras de la Trinidad partiendo de las estructuras humanas, sino justamente al revés: se trata precisamente de ver en el hombre una proyección *ad extra* de la divinidad [...] de abrimos las puertas a lo que nos va a enseñar más tarde la revelación, a saber: cómo Dios se ha hecho hombre.⁴³

41 ZUBIRI, Xavier (1997). *El problema teológico...*, op. cit., pàg. 172.

42 LLULL, Ramon (2011). *Disputa entre...*, op. cit., pàg. 46.

43 ZUBIRI, Xavier (1997). *El problema teológico...*, op. cit., pàg. 213-214.

Això és el que hem de veure ara. Si la creació s'esclareix penetrant en el misteri de la seva estructura trinitària, el misteri de l'home, com diu la *Gaudium et spes* en el núm. 22:

No s'esclareix veritablement si no és en el misteri del Verb encarnat. Ja que Adam el primer home, era figura de l'home futur, és a dir, de Crist Senyor. Crist, el nou Adam, en la revelació mateixa del Misteri del Pare i del seu amor, manifesta plenament l'home al mateix home i li fa palesa la seva altíssima vocació.⁴⁴

Llull defensa, com Duns Escot, el primat absolut de Crist en la creació. El pecat no pot ser la causa principal de l'encarnació perquè fa dependre l'acció de Déu d'un fet contingent. Fer del pecat el motiu de l'encarnació suposa, com hem dit abans, partir de dades antropològiques i històriques, quan el que s'ha de fer és partir de la perfecció del Creador i mostrar que «un ésser perfecte que crea el món, només el pot crear perfectament si hi desplega, de manera exemplar, el grau màxim de la seva pròpia perfecció».⁴⁵ És que, com li diu l'Enteniment a la Fe:

Déu no pot enlairar més la criatura en la bonesa i la grandesa, etc., que fent-la Déu, això és, unint la natura divina amb la humana, la bonesa divina amb la humana, la grandesa divina amb la humana, etc. Ergo, es fa evident que l'encarnació és necessària.⁴⁶

Duns Escot, en la línia de Llull, diu que Jesucrist és *Summum Opus Dei*, *Summum Bonum gratiae*, *Summum Bonum in entibus*, etc. Batalla i Fidora fan notar que en Llull les *rationes necessariae* de la Trinitat es basen fonamentalment en l'operació dels atributs divins *ad intra*, mentre que les raons, també necessàries, de l'encarnació es fonamenten bàsicament en l'activitat dels atributs divins *ad extra*, en la perfecció divina i en la necessitat que se'n deriva.⁴⁷

44 *Gaudium et Spes. Constitució pastoral sobre l'Església en el món contemporani* (1965). Consultat a: <http://parroquiassarria.free.fr/textede.html>.

45 LLULL, Ramon (2011). *Disputa entre...* op. cit., pàg. 49. Aquí en nota Batalla i Fidora cometen a EJO GARAY, Leopoldo (1942). «La finalidad de la encarnación según el Beato Raimundo Lulio». *Revista Española de Teología*, 2, pàgs. 201-227.

46 LLULL, Ramon (2011). *Disputa entre...* op. cit., núm. 125, pàg. 171. El text llatí conservat diu: «Quoniam Deus non potest magis exaltare creaturam in bonitate et magnitudo etc., sicut facere ipsam Deum et coniungere divinam naturam cum humana, divinam bonitatem cum humana, divinam magnitudinem cum humana etc. Ostenditur ergo incarnationem esse necesses».

47 Cfr. LLULL, Ramon (2011). *Disputa entre...* op. cit., pàg. 49-50.

També per a Zubiri Jesucrist representa el grau màxim de la perfecció de la vida intratrinitària produïda *ad extra*. I l'encarnació del Verb és també trinitària perquè, diu Zubiri:

Aunque sea solamente la segunda persona la que se encarnó, no hay duda ninguna de que en esa segunda persona, por lo que afecta, en primer lugar, a la naturaleza que tiene, y por lo que afecta, en segundo lugar, al Espíritu en que está inscrita su intimidad, es una realidad absolutamente trinitaria. Trinitaria, precisamente porque es filial. Y precisamente por serlo pudo ser la vida de Cristo no solamente una declaración sino una manifestación *in actu exercitu* de la propia Trinidad. La realidad de Cristo es esencialmente trinitaria.⁴⁸

Dèiem que la creació és la projecció *ad extra* de la pròpia índole trinitària de Déu en Jesucrist. Doncs bé, en relació amb l'encarnació, ara Zubiri ens diu que ho és: «En dos aspectos: en un aspecto general, que es la creación, que consistía en la manera finita de ser Dios. Y la creación culmina en un segundo aspecto: la incorporación personal de la realidad misma de Dios a la creación».⁴⁹ Aquests dos moments pensem que també són clarament distingits per Llull en el següent passatge:

Digué l'Enteniment: Totes les dignitats divines pervenen a les criatures amb actes infinits, perquè llur mode d'actuar consisteix només a infinitar. Però les criatures, com que són finites, no poden rebre allò que és infinit. Per consegüent, se segueix que li convé a Déu operar, al menys en una criatura, de tal manera que les seves dignitats assolixin la màxima realització a fi que reposin al defora de la divinitat en l'acció més gran que podia fer, és a dir, que hi hagi un repòs al defora de la divinitat que es correspongui amb el repòs que hi ha a l'interior de la Trinitat divina. Doncs bé, això s'esdevé per l'encarnació.⁵⁰

Aquestes són les maneres —convergentes, al meu entendre— en que Llull i Zubiri mostren la relació que dèiem que Rahner estableix entre la Trinitat «econòmica», que com veiem es realitza plenament en Jesucrist, i la Trinitat «immanent». I aquesta famosa expressió de Rahner —que diu literalment que «la Trinitat "econòmica" és la Trinitat "immanent" i viceversa» (en alemany:

48 ZUBIRI, Xavier (1997). *El problema teològic...*, op. cit., pàg. 282.

49 *Ibid.*, pàg. 424.

50 LLULL, Ramon (2011). *Disputa entre...*, op. cit., núm. 125, pàg. 171.

«Die „ökonomische“ Trinität ist die „immanente“ Trinität und umgekehrt»), vol dir, segons Ladaria:

Que la Trinidad es un misterio salvador (más aún, es el misterio salvador por excelencia). Sólo así tiene el axioma su justificación. Y esto nos coloca en el centro del misterio de la salvación del hombre y de la gracia que Dios le otorga; a saber, que es Dios mismo el que se da al hombre tal como es y que no se limita a crear en él una realidad nueva, por sublime que la podamos imaginar. La salvación del hombre está en el don de sí que Dios le hace. Esta comunicación se produce en Cristo y en el Espíritu.⁵¹

És aquesta comunicació de Déu en Crist i en l'Esperit, assenyalada per Ladaria, el que fa efectiva, com deia abans Zubiri, «la incorporació personal de la realitat misma de Dios a la creació».⁵² En Jesucrist és, doncs, Déu mateix qui es dona a l'home i, per això, com ja hem vist que diu la *Gaudium et Spes* 22, «en la revelació mateix del misteri del Pare i del seu amor, manifesta plenament l'home al mateix home i li fa palesa la seva altíssima vocació». I és que Déu, en Jesucrist, no sols revela una doctrina, una llei escrita, com és el cas de la llei mosaica i el de la llei corànica, sinó que es dona a si mateix en la Persona del Fill, que per això «és imatge visible del Déu invisible» (Colossencs 1:15). Jesucrist és el Fill de l'Home, l'Home amb majúscula que, insistim, manifesta plenament l'home al mateix home mostrant el Pare (Jn 14:8-9: «Li diu Felip: Senyor, mostra'ns el Pare, i no ens cal res més. Jesús li respon: Felip, fa tant de temps queestic amb vosaltres, i encara no em coneixes? Qui m'ha vist a mi ha vist el Pare. Com pots dir que us mostri el Pare?»).

La incorporació personal de la realitat mateix de Déu a la creació fa que la història no sigui un simple vehicle d'una revelació feta d'una vegada per totes, ja que, si fos així, observa Zubiri, «la economia de la revelació seria formalment „información”».⁵³ La història, segons Zubiri, no és un mer vehicle de la revelació, una mera ocasió o un simple ropatge, sinó que és un moment intrínsec de la revelació. I afegeix Zubiri:

Por esto, el momento y la forma suprema de la revelación fue justamente la encarnación, a consecuencia de la cual se ha insertado la eternidad en el tiempo. La

51 LADARIA, Luis Francisco (2007). *La Trinidad, misterio de comunión*. Salamanca: Secretariado Trinitario, pàg. II.

52 ZUBIRI, Xavier (1997). *El problema teològic...*, op. cit., pàg. 424.

53 *Ibid.*, pàg. 507.

revelación no es un principio abstracto sin historicidad, sino todo lo contrario, porque es intrínsecamente principio de vida.⁵⁴

En el *Llibre del gentil e dels tres savis*, quan el gentil pregunta al cristià què en pensen els jueus i els sarraïns de l'encarnació, rep aquesta resposta:

Per lo nostre pecat, nosaltres crestians son negligents a significar e a demostrar nostra creensa als infels, e ells an dur coratge e gros enteniment a entendre nostra ley. On nos no creem aquella encarnació que ells se cuyden que cream, e la creensa que nos creem en la encarnació del Fill de Deu es altra que ells no cuyden; e per assò no-nos podem avenir, e contrastam-nos sobre diverses opinions.⁵⁵

Els malentesos amb la Trinitat són deguts al fet que jueus i sarraïns pensen que això implica un triteisme. Altres diferències, com és sabut, tenen a veure amb el Messies, la resurrecció de la carn i les creences sobre l'infern i el paradís.

Pel que fa a l'encarnació, Zubiri diu que «Jesús se apoya en las limitaciones propias del Judaísmo de su época para, por medio de ellas, llevar a los judíos a la fe en su divina condición personal».⁵⁶ Com sabem, l'afirmació de Jesús: «Jo i el Pare som u» (Jn 10:30) provoca la reacció violenta dels jueus, que li diuen:

No et volem apedregar per cap obra bona, sinó per blasfèmia, perquè tu, que ets un home, et fas Déu. Jesús els replicà:— En la vostra Llei no hi ha escrit: Jo declaro que sou déus? Per tant, si l'Escriptura, que no es pot anullar, anomena déus els qui van rebre la paraula de Déu, per què a mi, a qui el Pare ha consagrat i enviat al món, m'acuseu de blasfèmia quan declaro que soc Fill de Déu? Si no faig les obres del meu Pare, no em cregueu, però si les faig, i a mi no em creieu, creieu almenys aquestes obres. Així sabreu i coneixereu que el Pare està en mi, i jo, en el Pare (Jn 10:33-38).

Jesús no solament predica en nom de Déu, com els profetes, sinó que té una identitat amb la paraula de Déu que predica. Per això, amb la seva predicació volia que els jueus veiessin que «en una o en otra forma era Dios, no solamente palabra de Dios».⁵⁷ El pas del judaisme al cristianisme Zubiri l'explica com segueix:

54 ZUBIRI, Xavier (1997). *El problema teològic...*, op. cit., pàg. 507.

55 LLULL, Ramon (2015). *Llibre del gentil e dels tres savis*. Palma: Patronat Ramon Lull, NEORL, vol. II, pàg. 131.

56 ZUBIRI, Xavier (1997). *El problema teològic...*, op. cit., pàg. 521.

57 ZUBIRI, Xavier (1993). *El problema filosòfic...*, op. cit., pàg. 227.

No es la transcendència por lejanía, sino una transcendencia por proximidad. Y entonces este *'Elohim* transcendente, *Yahweh*, es absolutamente transcendente y personal, pero no se limita a ser amigo sino que es algo más: es justamente el Padre de todos los hombres. Es el orto del Cristianismo.⁵⁸

Respecte a l'islam, la visió de Zubiri coincideix també bastant, al meu entendre, amb la de Ramon Llull. Com és un tema delicat —i més encara avui dia en un context on es parla molt de diàleg interreligiós, però també es pregonen altres idees com la por davant el perill que representen sobretot els musulmans i la suposada necessitat d'aixecar murs i tancar fronteres — citaré les paraules exactes de Zubiri perquè s'entengui el millor possible el que vol dir. Va costar segles d'història, recorda Zubiri, passar del Déu amic d'Abraham al Déu Pare de tots els homes revelat en Jesucrist. I després:

Seis siglos más tarde hay un momento de regresión, caracterizado por el Islam. Le llamo regresión no porque yo quiera calificar esto como una religión inferior. Se trata de una cosa distinta. Cristo se había presentado al pueblo de Israel no solamente como un profeta que sigue la línea de los profetas, sino siendo él mismo, en persona, una revelación de Dios. Ahora bien, el Islam va a amputar a Cristo justamente este carácter de persona divina y se va a limitar a ver en Cristo un profeta más, el último de los cuales es Mahoma. De esta suerte, el monoteísmo islámico es entonces una especie de lejanía de la revelación. El Alcorán como escrito jurídico y religioso es un texto revelado, pero el propio Dios está allende su propio Alcorán en una especie de lejanía. Es, innegablemente, desde este punto de vista, una regresión de lo que ha sido la marcha de Cristo y del cristianismo.⁵⁹

Creiem que això és també el que pensa Llull sobre l'islam. Un llibre escrit a Messina l'any 1314, gairebé al final de la seva vida, porta per títol *Liber de Dio maiore et Dio minore* (*Llibre sobre el Déu major i el Déu menor*). El llibre és un diàleg per mode de disputació entre un «fidel», representat pel cristià, i un «infidel», nom que Llull imposa al jueu i al sarraí. La finalitat del diàleg, com diu Villalba, és demostrar «que la Trinitat, l'encarnació i l'eucaristia són manifestacions del Déu major, que és en qui creu el cristià, altrament es creu en un déu menor».⁶⁰

58 ZUBIRI, Xavier (1993), *El problema filosòfic...*, op. cit., pàg. 226.

59 *Ibid.*, pàg. 230.

60 VILLALBA, Pere (2015), *Ramon Llull, escriptor...*, op. cit., pàg. 432.

Amb aquesta expressió, «déu menor», Llull engloba Jahvè i Allà per la concepció monoteïsta no trinitària que defensen. En el cas d'Allà, el qualificatiu de «menor» creiem que Llull l'entén, com Zubiri, no en el sentit d'inferior, sinó en el sentit de la regressió que suposa, des de la perspectiva cristiana, tornar a la concepció jueva que hem vist d'un Déu transcendent però llunyà. Per als cristians, en canvi, Déu Pare es dona a si mateix en Jesucrist, com hem dit. Això fa que el Fill s'adreci afectuosament al Pare amb una confiança filial dient-li *Abbà*. I els cristians, com diu sant Pau, «sabem que som fills perquè Déu ha enviat als nostres cors l'Esperit del seu Fill, que crida: *Abbà, Pare!*» (Gàlates 4:6).

6. CONCLUSIONS

Hem iniciat el nostre itinerari comparant els setze principis absoluts de la figura A, que en la fase quaternària constitueixen la base de l'Art lul·liana, amb les quinze característiques o *poderositats* que Zubiri diu que es troben en totes les coses reals en tant que vehicles de Déu com a poder. En aquesta anàlisi comparativa hem posat algun exemple de les correspondències que es poden establir entre aquests setze principis i les *poderositats* identificades per Zubiri. Pensem que les similituds i les diferències entre ells venen del fet que mentre l'Art lul·liana parteix dels atributs de Déu compartits per les tres grans religions monoteïstes, Zubiri cerca els atributs o poders divins que són a la base de la religiositat humana i que per això han estat atribuïts al llarg de la història a un conjunt de divinitats o a un únic Déu.

Això ens feia veure la necessitat actual de posar més de manifest, en un context de pluralisme religiós que inclou concepcions no monoteïstes i «genètils» de tota mena, que els principis lul·lians tenen el seu fonament en els atributs o *poderositats reals* que Zubiri i altres estudiosos de la filosofia de les religions consideren que són les característiques i les dimensions fonamentals de la religiositat humana. D'aquesta manera creiem que augmentaria el potencial de diàleg que ja té de per si l'Art lul·liana. La nostra recerca ulterior anirà, doncs, dirigida a conèixer millor el que s'ha fet en aquest sentit i a continuar cercant més correspondències entre els principis de l'Art lul·liana i els caràcters que són a la base del fet religiós.

Aquestes diferències de plantejament entre Llull i Zubiri hem vist, però, que convergeixen en l'objectiu comú de «demostrar» que el cristianisme és la plenitud de l'experiència teològica. L'experiència teològica, com ens aclareix el propi Zubiri, «no es experientia teológica. No confundamos lo teológico con lo teológico. Lo teológico es lo que envuelve la versión al problema de Dios. Lo

teològic es lo que envuelve a Dios mismo». ⁶¹ Això, pel que fa a l'experiència teològica, vol dir que l'home, pel fet de ser home, s'ha de plantejar de manera inevitable el problema de Déu, ja que, diu Zubiri, «el problema de Dios, en tanto que problema, no es un problema arbitrariamente planteado por la humanidad humana, sino que es la realidad humana misma en su constitutivo problematizado». ⁶² Aquesta «versió» al problema de Déu és, per tant, insisteix Zubiri, «constitutiva, experiencial. Y ello lo mismo en el ateo, que en el agnóstico, que en el teista. Es propio de todo hombre». ⁶³ Això Zubiri ho justifica dient que els ateus i els que no creuen en una religió positiva tenen «la voz de la conciencia, que no solamente dice lo que en cada caso se debe hacer, sino que representa un dictado de atenuamiento absoluto a la realidad». ⁶⁴ Segons Zubiri, la religió no és una dimensió constitutiva de la naturalesa humana, sinó de la persona humana. És per això que:

El que no tiene religión vive al menos de una opción de la fe. Porque el no tenerla no es precisamente un estado natural: es una opción. Tan opción como el creer en Dios uno y trino. No nos hagamos ilusiones. El no tener religión no es como el no tener buen oído, o no tener buena vista. Es una opción real y positiva como puede ser el ser budista o el ser católico o el ser musulmán. ⁶⁵

En el *Llibre de contemplació en Déu*, Llull explica com, en el seu procés de conversió, ha trobat en Crist la plenitud de la seva experiència teològica. I creiem que és en la *visió de Randa* on aquesta experiència teològica esdevé experiència teològica, atès que és el moment en què «el Senyor il·lustrà la seva ment, i li revelà la forma i la manera de fer el llibre contra els errors dels infidels». ⁶⁶

Pensem que en Llull es donen alhora el que Zubiri anomena un «saber de lo teològic», fruit de l'experiència teològica de l'home, i un saber pròpiament teològic. Zubiri explica novament la diferència d'aquesta manera:

La teología es esencial y constitutivamente teocéntrica. Es cierto que he afirmado que la teología se halla fundada en la dimensión teológica del hombre. Pero es que lo teológico no es lo teológico [...] Si reservamos, como es justo hacerlo, los vocablos teología y teológico para lo que son Dios, el hombre y el mundo en las reli-

61 ZUBIRI, Xavier (1984). *El hombre y Dios*. Madrid: Alianza, pàg. 108.

62 ZUBIRI, Xavier (1984). *El hombre y Dios*, op. cit., pàg. 13.

63 *Ibid.*, pàg. 13.

64 ZUBIRI, Xavier (1993). *El problema filosòfic...*, op. cit., pàg. 88.

65 *Ibid.*, pàg. 89.

66 LLULL, Ramon (1980). *Vita coetanea*, op. cit., núm. 14.

giones todas y en especial en el cristianismo, entonces habrá que decir que el saber acerca de lo teológico no es teología *simpliciter*. El saber acerca de lo teológico es un saber que acontece en la experiencia fundamental. ⁶⁷

Tenint en compte això, podem dir que les demostracions que tant Llull com Zubiri donen de la Trinitat i l'Encarnació, són demostracions fundades en la dimensió teològica de l'home i, al mateix temps, fundades en el saber teològic comú a les altres religions. Llull, com hem dit, es concentra més en el saber teològic compartit per les tres grans religions monoteïstes, mentre que Zubiri parla de manera més explícita del saber teològic que fonamenta el saber teològic dels monoteïstes i de les altres religions del món. Hem de dir, però, que la visió de Randa, en tant que suposa la revelació d'un mètode filosòfic, és a dir, d'una *Art* basada en «principis» i «raons necessàries», és, com diu Villalba seguint Batllori i Hillgarth, una il·luminació *intelectual* que comporta «un clar discerniment dels variats principis de la realitat». ⁶⁸ I si hem dit abans que cal insistir en aquest fonament comú a l'Art lulliana i al plantejament zubirià, es perquè pensem que són precisament aquests principis de la realitat els vehicles que deia Zubiri que manifesten Déu com a poder. Cal recordar, però, que són vehicles de Déu també quan encara no estan substantivats en diversos déus on en un sol Déu; per tant, vehicles també en el cas de les diverses formes de panteïsmes, animisme i politeïsmes, atès que, segons Zubiri:

El contenido estricto y formal de las ideas no monoteístas de Dios está anclado en la realidad del Dios monoteísta. En este sentido, no hay ninguna idea que sea absolutamente falsa porque todas, en difracción, pertenecen al mismo fenómeno luminoso. Es muy fácil hablar de politeísmo craso, pero ¿qué sería de la humanidad religiosa si el politeísmo no hubiese enriquecido progresivamente la idea de Dios? Es fácil decir que uno no es panteísta, pero ¿qué sería de un monoteísmo que considerara que Dios está separado de la creación? Y es que todas estas ideas de Dios son verdaderas en lo que afirman, *asertive*. Ahora bien, solamente el monoteísmo es verdadero *exclusivo*. Que Dios esté en la Luna es algo perfectamente aceptable. Lo que no es aceptable, naturalmente, es la afirmación de que no está más que en la Luna. ⁶⁹

67 ZUBIRI, Xavier (1984). *El hombre y Dios*, op. cit., pàg. 382-383.

68 VILLALBA, Pere (2015). *Ramon Llull, escriptor...*, op. cit., pàg. 121.

69 ZUBIRI, Xavier (1993). *El problema filosòfic...*, op. cit., pàg. 149-150.

És en aquest sentit que Zubiri també afirma que «ninguna religión es *sim-pliciter* falsa».⁷⁰ Les religions no monotèistes «son vías, en el sentido etimológico del vocablo, *ab-errantes*, es decir, dan rodeos, pero por un rodeo llegan al Dios del cristianismo».⁷¹ I la falta de religió, insisteix Zubiri, «no hace excepción ninguna porque la voz de la conciencia es, como dije, un acceso real y efectivo al Dios del cristianismo».⁷²

Ara no podem analitzar tots els arguments que dona Zubiri per justificar aquestes afirmacions sobre les altres religions. L'únic que podem dir és que Zubiri conclou les seves reflexions amb unes paraules que, pronunciades en un curs sobre les religions que va fer l'any 1971, creiem que poden ser encara tot un programa per a nosaltres:

Finalmente, en el momento actual, el Cristianismo se encuentra ante las demás religiones, y frente a ellas lo que yo modestamente creo que tiene que hacer es la elaboración teológica de la idea de la incorporación histórica de las demás religiones al Cristianismo. El Cristianismo como verdad definitiva es interior a toda religión. Es la verdad de toda religión. Y por esto la actitud del Cristianismo ante las demás religiones es pura y simplemente la de ser el testimonio presencial, santificante, perenne y expectante de la verdad.⁷³

Aquest programa potser Llull també el faria seu si visqués. I diem això perquè, encara que es digui a la *Vita coetanea*, com hem vist, que a Randa el Senyor revela a Llull la forma i la manera de fer el llibre contra els errors dels infidels, ell sap ben bé que els missioners cristians que pensaven que la seva predicació no era completa si no acabava amb la denúncia dels errors dels infidels, el que sovint aconseguien era que els infidels, sobretot els sarraïns, reaccionessin violentament.

Un altre motiu del fracàs dels missioners era la seva incapacitat per exposar racionalment les doctrines cristianes. Davant d'aquesta situació, el que fa Llull, com assenyala Sara Muzzi, és proposar demostracions que mostrin que, entre totes les possibles doctrines, la cristiana és la més digna de Déu perquè és la que li atribueix les majors perfeccions en la Trinitat i l'Encarnació.⁷⁴

70 ZUBIRI, Xavier (1993). *El problema filosòfic...*, op. cit., pàg. 332.

71 *Ibid.*, pàg. 332.

72 *Ibid.*, pàg. 333.

73 *Ibid.*, pàg. 364-365.

74 LLULL, Ramon (2012). *Libro del Gentile e dei tre Savi*. Milà: Paoline, pàg. 75, nota 38: «Lullo propone dimostrazioni che mostrano come, tra tutte le possibili dottrine, quella cristiana è quella più

En aquesta ponència hem intentat mostrar que aquesta visió de Llull del cristianisme convergeix amb la de Zubiri, que arriba a afirmar —en la línia de la *theosis* o deïficació de que parlen sant Ireneu i altres pares de l'Església, per la qual som fills en el Fill— que «el cristianismo es la experiencia que enseña cómo el hombre se puede hacer Dios viendo cómo Dios se ha hecho hombre».⁷⁵

degnà di Dio, in quanto in essa vengono a lui attribuite perfezioni maggiori, quali la Trinità e l'incarnazione».

75 ZUBIRI, Xavier (1997). *El problema teològic...*, op. cit., pàg. 616-617.